

УДК 06.39.02

«EXPO – 2017» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨРМЕСІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

*Антаев Ж.Т.,
ҚМПИ аға оқытушысы,
экономика ғылымдарының магистрі
Қостанай қ., Қазақстан*

Аннотация

Мақала Қазақстан Республикасында 2017 жылы өткізілетін Халықаралық көрмеге арналған. Дәл қазіргі уақытта «EXPO-2017» – ге еліміздің дайындығы қаншалықты деңгейде екені қарастырылған. Еліміздің ертеңі мен болашағы, экономика мен мәдениетіміздің дамуы үшін бұл көрменің маңыздылығы зор. «Болашақ қуаты» атты ұранмен өткізілетін көрме тақырыбы энергия көзінің балама түрлеріне арналады. Бұл Кеңес Одағы құрамындағы мемлекеттер ішінен бірінші болып, осындай ЭКСПО-2017 атты маңызды да беделді іс-шараны өткізу арқылы рейтингке кіріп және ондағы позициямызды жақсартып, үздік әлемдік стандарттарына сай болу. Әрине, басты мақсатымыз тек қана рейтингке кіру ғана емес, сонымен қатар халқымыздың тұрмыс-тіршілігінің сапасын жақсарту.

Аннотация

В данной статье рассматривается роль ЭКСПО-2017, которая станет одним из ключевых событий в новейшей истории Казахстана, а проведение этого мероприятия внесет огромный вклад в формирование имиджа нашей страны, развитие экономики и культуры. Предстоящая выставка, которая пройдет под лозунгом «Энергия будущего», осветит тему – альтернативные источники энергии. Тему предстоящей выставки олицетворяет логотип «EXPO-2017». Для Казахстана, который первым из всех постсоветских государств будет проводить такое престижное и важное мероприятие, как ЭКСПО-2017, попадание в рейтинги и улучшение позиций в них является очень важным, чтобы соответствовать лучшим мировым стандартам. Несомненно, главной целью является не просто попадание в тот или иной рейтинг, а улучшение качества жизни населения страны.

Abstract

This article examines the role of EXPO-2017 which will be one of the key events in the newest history of Kazakhstan and this event will make a huge contribution in shaping the image of our country, development of economy and culture. The forthcoming exhibition, which will be held under the slogan "future Energy" will highlight the theme of alternative energy sources. The theme of the upcoming exhibition represents the logo of "EXPO 2017". For Kazakhstan, first of all the post-Soviet States will conduct such a prestigious and important event as EXPO-2017, a hit in the rankings and improved positions in them is very important to match the best international standards. Undoubtedly, the main goal is not just getting into a particular rating, and improving the quality of life of the population.

Түйінді сөздер: Халықаралық көрме, «Болашақ қуаты», нысан, инфрақұрылым, корпоратив, бизнес, әлеуметтік ресурс.

Ключевые слова: Международная выставка, «Энергия будущего», объект, инфраструктура, корпоратив, бизнес, социальный ресурс.

Key words: International exhibition, «Future Energy», object, infrastructure, corporate, business, social resource.

1. Кіріспе.

Экспо 2017-2017 жылдың 10 шілдесінен бастап 10 қыркүйегіне дейін Қазақстанның елордасы Астана қаласында Халықаралық көрмелер бюросымен (ХКБ) ұйымдастырылатын Халықаралық көрме.

Ұйымдастырушылармен таңдалған тақырып *Future Energy* (Болашақ қуаты) болып табылады.

Экспо 2017 иесі 2012 жылдың 22 қарашасында Францияның астанасы Париж қаласында ХКБ-нің ЕХРО халықаралық бюросы Бас ассамблеясының 152-ші сессиясы барысында белгілі болды. ЕХРО – 2017 көрмесін өткізуге Қазақстанның бас қаласы Астана және бельгиялық Льеж қаласы таласқа түсті. Бельгия «Адамдарды біріктіре отырып» деген тақырыпты ұсынған болатын. Ал Астана энергияның балама көзіне және «жасыл» технологияға арналған «Болашақ энергиясы» тақырыбын ұсынды. Жасырын дауыс беру қорытындысы бойынша Астана үшін ХКБ-ның 103 мүше-мелмекеті дауыс берген, ал бельгиялық Льеж қаласы 44 дауыс жинады[1].

2011 жылдың маусым айында Париждегі Халықаралық көрме бюросының (ХКБ) штаб-пәтерінде Қазақстан Республикасы СІМ-нің жауапты хатшысы, ҚР-дағы ЕХРО жобасының ұлттық үйлестірушісі Рәпіл Жошыбаев қазақстандық үкіметтің атынан ХКБ-ның бас хатшысы Висенте Лоссерталеске 2017 жылы Астанада ЕХРО Халықаралық мамандандырылған көрмесін өткізуге арналған өтінімді ұсынды. 2011 жылдың қарашасында-ақ ХКБ Бас Ассамблеясының 150-ші сессиясында Қазақстан делегациясы ЕХРО - 2017 көрмесін өткізуге Астана таныстырды.

Қазақстанның ЕХРО көрмелеріне қатысуы туралы мәліметтер:

«ЕХРО 2005, Аичи» Жапония

- Келушілердің саны: 370 000 адам
- Қазақстан экспозициясының алаңы: 324 ш.м.
- Тақырыбы: «Табиғат даналығы»«ЕХРО 2008, Сарагоса Испания Корольдігі

Қазақстан Республикасының сыртқы және ішкі безендіру критерийлері бойынша Қола жүлдеге ие болуы;

- Келушілердің саны: 361 500 адам
- Қазақстан экспозициясының алаңы: 590 ш.м.
- Тақырыбы: «Су және тұрақты даму»

«ЕХРО 2010, Шанхай» Қытай Халық Республикасы

- Келушілердің саны: 446 000 адам
- Қазақстан экспозициясының алаңы: 1500 ш.м.
- Тақырыбы: «Астана – Еуразия жүрегі»

Көрме 2017 жылдың жаз маусымында үш ай бойы өткізіледі. Оған 50 млн-ға дейін адамдар қатысады деп күтілуде. Бұған дейін ҚР Экономикалық даму және сауда министрлігінің тапсырысымен түсірілген «Astana Expo 2017 «The Great Expectation of Kazakhstan» бейнеролигі жылсайынғы «Cannes Corporate Media & TV Awards» фестивалінде «Корпоративті фильм» санаты бойынша күміс дельфинге ие болған[2].

2. Әдістер мен материалдар.

Мақаладағы материалдар үш кезеңге бөліп қарастырылды.

- Халықаралық көрме туралы;
- Халықаралық көрменің еліміз үшін маңыздылығы;
- Дәл қазіргі уақытта көрмеге дайындық барысы;

Қолданылған әдістер:

- аналитикалық (ғылыми, әдістемелік әдебиеттерді талдау, модельдеу, жіктеу, жүйелеу, жалпылау, т.б.);
- статистикалық (зерттеу нәтижелерін математикалық өңдеу).

3. Талқылау.

Астанадағы ЕХРО-2017 Орталық Азия аймағы мен ТМД елдерінде өткізілгелі отырған алғашқы халықаралық көрме болмақ. Астанадағы ЕХРО көрмесі 3 айға – 2017 жылғы 10 маусымнан 10 қыркүйекке дейін созылады. Оған әлемнің 100-ге тарта елі және 10-ға жуық халықаралық ұйымдар қатысады деп күтілуде. Көрмеге 5 миллионнан астам адам келеді. Бұл Қазақстанның халықаралық ілгері жылжуы жолындағы үлкен қадам болмақ. ЕХРО-2017-ні өткізу елорданың, сондай-ақ тұтастай алғанда республиканың экономикалық және инфрақұрылымдық дамуын қосымша ынталандыруға қызмет ететін болады.

Елорданының және оның маңындағы аймақтардың шағын және орта бизнесінің дамуы ерекше серпін алады, ең алдымен, халыққа қызмет көрсету, қонақ үй бизнесі және ішкі туризм салаларының ұтары мол. Бұл шара елорданың көрме нысандары мен инфрақұрылымы құрылысына елеулі көлемде жеке инвестициялар тартуға, оларға қызмет көрсетуге ондаған мың жұмыс орындарын құруға, ішкі туризмді дамытуға және елге шетелдік туристер ағынын ұлғайтуға, Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік ресурстарын шоғырландыруға мүмкіндік береді.

Көрмелер нысандары құрылысына инвестициялар тартудан басқа күтілетін экономикалық тиімділік мынада: ЕХРО ауқымында салынатын нысандар болашақта Қазақстанды және оның астанасын ірі халықаралық, көрме және ақпараттық-таныстырылымдық алаң ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Көрме әлемді қазақстандықтардың көпұлтты мәдениетімен, ежелгі тарихымен, өнерімен, дәстүрлерімен, қонақ жайлылығымен таныстырады, әлемдік қоғамдастықтың алдында Қазақстанның туристік тартымдылығын және танымалдығын арттырады.

Ел орданың мәдени дамуының да маңызы зор. ЕХРО өткізу кезінде Астанада әлемнің түпкір-түпкірінен әртүрлі мәдениеттер үні шырқалады. Көрме аумағында күнсайын концерттер, ұлттық күндер және басқа да ойын-сауық шаралары өткізіледі.

Елбасы халықаралық «ЭКСПО-2017» мамандандырылған көрмесінің дайындық мәселелері жөнінде кеңес өткізген болатын. Жиын барысында есеп берген «Астана ЭКСПО-2017» ұлттық компаниясының төрағасы Ахметжан Есімов басты нысан атауына қатысты 3 бірдей ұсыныс жасады.

«Осындай ұсыныс тастайын деп отырмыз. Шарды «Нұр әлем», «Нұрлы әлем», немесе «Әлем нұры» деп атасак», – деді А.Есімов. «Мен екі атауды ұсынамын. Біріншісі, «Әлем шар». Ал сенің айтып отырғаның «Нұр әлем». Бұл маңызды емес. Бірақ «Әлем шар» десек дұрыс болады. Шар деген аты өзі айтып тұр не екенін. Әлем деген дүние. Жер шарының бәрін ішіне кіргізіп отырмыз. Әрине, энергия деген сөз жоқ ішінде. Ал сен «Нұр әлем» дейсің. Ендітаңдайық», – деді Елбасы.[3].

ЕХРО-2017 ірі коммерциялық емес жоба, ол аймақтың және тұтастай алғанда елдің дамуының қуатты катализаторы болмақ. Құрылысқа, туристік инфрақұрылымға, қонақ үй бизнесіне салынатын инвестициядан түсетін кірісті былай қойғанда, көрменің зияткерлік мұрасы Қазақстанды жаңа деңгейге көтеретін болады. Әсем Астананың одан әрі қарыштап өсуіне және бұрынғыдан да өршіл мақсаттарын жүзеге асыруға жаңа серпін алады.

Ал қазақстандықтар өз күштеріне және өз елінің мүмкіндіктеріне тағы да көз жеткізе алады.

«ЕХРО-2017 көрмелерінде барлық мемлекеттер өздерінің таңдаулы технологиялық, ғылыми және мәдени жетістіктерін көрсетеді. Олар жаһандық дамудың жаңа күн тәртібін қалыптастырады.

Мұндай шараларға барлық құрлықтардан ондаған елдерден миллиондаған адамдар келеді. Астананың бәсекелестік күресте жеңіске жетуі кездейсоқ емес. Біріншіден, бұл біздің астанамызды әлемдік деңгейдегі оқиғаны қабылдауға лайықты орталық деп танығандық. екіншіден, Астананы таңдау біздің мемлекетімізге берілген жоғары баға және оның дамуы бүкілеуразиялық аймақтың дамуы перспективаларын атап көрсетеді. Үшіншіден, жеңіске біз ұсынған – «Болашақтың энергиясы» тақырыбының өзектілігі көмектесті. Ақырында, басты-

сы Астананы таңдау бүкілқазақстандық халықтың күш-жігерінің жемісіне айналды, – деді Мемлекет басшысы. Астанадағы EXPO-2017 көрмесі ҚР елордасының үздік брендтерінің бірі және аса әдемі нысан болады [4].

Мемлекет басшысы – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Астананы одан әрі дамыту мәселесіне арналған биылғы алқалы жиында елімізде өтетін «EXPO-2017» дүниежүзілік көрмесіне дайындық барысы көңіл көншітпейтінін айтып, әлемдік шараны ұтымды ұйымдастыруға келгенде мойны жар бермей жүрген бірқатар жауапты мемлекеттік шенеуніктердің сылбыр қимылын сынға алды.

Атап айтқанда, нысандарды жобалау жұмыстары басталмай жатып-ақ сәтсіздікке ұшырап, оның айналасында жүргендердің бәрі «бас-басына би болғандығының» салдарынан жұмыстың нәтижесін сұрайтын бір адамның табылмай отырғанына көңілі толмайтынын білдірді. Президенттің бұл сыны атқамінерлердің «ұйқысын» шайдай ашса керек, іле-шала Премьер-министрдің көрме дизайнын жасауға қатысушылармен кездесуі барысында «Астана EXPO-2017» ҰК» АҚ директорлар кеңесінің төрағасы – ҚР қоршаған ортаны қорғау министрі Нұрлан Қаппаров пен «Астана EXPO-2017» ҰК» АҚ басқарма басшысы Талғат Ермағияев көрмені өткізудің Тұжырымдамасын таныстырып, нақты істерге кірісіп кетті [5].

4. Қорытынды.

Сонымен, Елбасының ойындағы «EXPO-ға» дайындық шаралары қай деңгейде, көрме кезінде елорданың келбеті қандай болуы тиіс? 2050 жылға қарай әлемдегі ең дамыған отыз елдің қатарына қосылуды алдына мақсат етіп қойған Тәуелсіз Қазақстанның экономикалық әлеуетін паш ететін, бүкіл әлем оның елордасына көз тігетін тарихи сәтке бас-аяғы 3-4 жыл қалғанын ескерсек, Мемлекет басшысының «Тездетіндер!» дейтіндей жөні бар. Өйткені, алда миллиондаған келушілерді күтіп алып, олардың жүріп-тұруына қолайлы жағдай жасауды айтпағанда, көрме павильондарын салу, елорданың инфрақұрылымын заманға сай жетілдіру сынды қыруар шаруа тұр. Соның бәрін сәтті ұйымдастырған жағдайда ғана әлемдік қауымдастық алдында алаштың абыройы асқақтап, соның есебінен болашақта еліміздің экономикалық қуаты арта түспек. Сондықтан, Нұрсұлтан Назарбаев «EXPO-2017» көрме нысандарын жобалау жұмыстарын таяу уақытта аяқтап, құрылыс жұмыстарын, көрмеге жауапты тұлғалар жоспарлап жүргендей, келер жылдан емес, 2013 жылдың ішінде-ақ бастап кетуді тапсырды. Әрине, бұл – осыған дейін Астанада көрмеге дайындық жұмыстары мүлдем жүргізілмеді деген сөз емес. Іс-шараны ұйымдастырып, өткізу үшін арнайы құрылған «Астана «EXPO-2017» ұлттық компаниясы біраз істі қолға алғанын айтпай кетуге болмас. Бұған дейін не істелгендігі және не істелуі қажеттігі туралы әңгіме қозғап көрелік.

Дәл қазіргі уақытта көрмеге дайындық жүргізетін ведомстволарды тиімді үйлестіру үшін штат жасақталып, жұмыс жоспары әзірленіп жатыр. Іс-шараны ұйымдастыруға ұлттық компаниядан басқа қалалық әкімдік пен «EXPO-ны қолдау қоры» атсалысуда. Көрме қалашығын жобалаумен биыл өткізілетін арнайы тендердің жеңімпазы айналыспақ. Олар қалашықтың сәулеттік келбетін әзірлеуді де өз мойнына алады.

Белгілі болып отырғандай, 2017 жылы Астанада өтетін «EXPO» көрмесі тұрақты емес, маусымдық форматқа лайықталған. Бұған Қытайдың Шаңхай қаласында ұйымдастырылған көрмені мысалға келтірсек, жаңылыспаймыз. Әлем халқына есігін айқара ашқан бұл елге туристердің миллиондап ағылуы алған бағыттың дұрыс екенін аңғартатындай. Қазақстанның елордасы да келушілерді осы үлгіде қабылдауды жөн деп тауып отырғандықтан, мұндағы барлық іс-шаралар уақытша сипат алатыны түсінікті. Демек, мәлім етілген 5 миллион адамды қабылдап үлгеру үшін Астана жаз маусымына бар күшті салғаны лазым. Көрме бюджетінің қомақты болуы, яғни, 1,5 миллиард долларға бағалануы сондықтан болса керек. Рас, бұл әзірге нақты емес, болжам ғана. Ғаламдық шара біздің елге қаншаға түсетіні барлық есептер жүргізілгеннен кейін барып, жылдың соңында белгілі болады.

Астанадағы көрмені өткізуге дайындық шаралары барысында әлемдік тәжірибенің озық үлгілері зерттелген. Әсіресе, келушілер саны жоспарланған межеден асып түскен Лиссабон, Ысу сияқты қалалардың сәтті ұйымдастыру жүйесі басты назарда. Айта кету керек,

мұндағы павильондар, көрме алаңдары әлі күнге шейін қалаға пайда әкеліп отыр. Ал халық елдің өзге өңірлерінде жаңартылған инфрақұрылымдар мен жаңа көлік жолдарының қызығын көруде.

Осы тұрғыдан келгенде, Көкшетау, Алматы және Қарағанды қаласына туристер үшін жол-жөнекей «хаб» рөлін атқару мүмкіндігі берілмек. Соңғы уақытта Көлік және коммуникация министрлігінде жиі айтылып жүрген төрт жолақты «Қарағанды-Астана» жолы көрмеге дейін салынуы мүмкін. Сонымен қатар, «Эйр Астана» әуе компаниясына уақытша салмақ түсетіндіктен, Алматы жалдамалы рейстермен елордаға келетін туристер үшін тағы бір жиын алаңына айналады деп болжануда. Сондай-ақ, Астана әкімдігі таяу жылдары елорданың әуе қақпасы 5 миллион адамды, яғни, күтіліп отырған барлық туристер ағынын қабылдай алады деп ант-су ішіп отыр. Темір жолмен саяхат жасайтын қонақтарды мейлінше көбірек қабылдау үшін елорданың сол жағалауынан жаңа темір жол терминалы салынбақ.

Бурабай курортын да көрменің туристік серіктесі ете отырып, толығымен өзгерту жоспарлануда. Ол үшін су қоймалары тазаланып, өңірде жаңа қонақ үй кешендері мен туристер тоқтайтын қалашықтар салынуы тиіс. Тұтастай алғанда, Ақмола облысында трамплин кешені бар шаңғы базасын, сонымен бірге, бірнеше этноауыл салу таяу уақытта қолға алынатын істердің бірі болмақ. Дәл осы этнографиялық ауылдар елді мекендер экономикасы мен фермерлерге демеу болуы әбден ықтимал. Өйткені, аграрлық туризм көптеген елдердің негізгі табыс көзінің бірі екені белгілі.

Ал елорда шенеуніктері туристерге анағұрлым жайлы жағдай жасау үшін қалада қосымша «Хилтон», «Мэриот», «Ритц-Карлтон», «Фор Сизонс» қонақ үйлері салынады деп сендіруде. Әрине, бұл нысандардың құрылысын үлкен кешендер салуда мол тәжірибесі бар компаниялар жүргізеді. Сонымен қатар, әкімдіктің таратқан ақпараты бойынша, Астананың архитектуралық келбетін салынып бітуге жақын опера және балет театры, Президенттің кітапханасы мен қоры ажарландыра түссе, көп функционалды «Абу-Даби Плаза» кешені елорда қонақтарының көзайымына айналмақ [6].

Елорда аумағынан 97 павильонға лайықталған «EXPO-қалашыққа» шамамен 100 гектар жер бөлінетіні бұған дейін де талай айтылды. Ел басшылығы белгіленген аумақта жермен байланысты қандай да бір айла-шарғы жасауға қатаң тыйым салғандықтан, құрылысқа бөлінетін бюджет қаржысы тиімді пайдаланылады деген сенімдеміз. Қазір бұрын саяжай болған 200-250-ге тарта жер учаскесін тұрғындардан сатып алуға ұсыныс жасалуда. Сонымен қатар, жасыл квартал мен жабық қалашық салу идеясы іс-шараны ұйымдастырушылар тарапынан қолдауға ие болып отыр. Оларды көрме аяқталған соң Астана тұрғындарына тұрғын үй ретінде беру көзделуде. Біздіңше, бұл «бір окпен екі қоянды атып алуға» мүмкіндік берілетін аса пайдалы іс. «EXPO» көрме қалашығына қарай байланыстырушы жолдар тартылатынын да маңызды оқиғалардың бірі ретінде атап өту керек. 17 шақырымдық шағын айналма жолдың құрылысын аяқтап, қаладағы ерекше күрделі орындарды жаңа және қайта жасалған жолдардың көмегімен азайту жоспарлануда. Ең бастысы, 2017 жылы Астанада 42 шақырым жол арқылы қаланы толық айналып шығып, тікелей көрмені байланыстыратын жеңіл рельсті жолдар іске қосылады.

Осы орайда, «Болашақ энергиясы» тақырыбын арқау еткен «EXPO-2017» көрме кешені толығымен жаңартылатын энергия көздерімен қамтамасыз етілетінін айтпай кетуге болмас. Бұған, әрине, Астанада салынып жатқан күн батереялары зауыты мен Ерейментауда салынған жел станциясының көп көмегі тиері сөзсіз. Қалай болғанда да көрме елдегі баламалы энергетиканың анағұрлым қарқынды дамуына оң ықпал етеді. Екінші жағынан, энергия тиімділікті кеңінен насихаттау адамдарға оның артықшылықтары туралы көбірек білуге көмектеседі. Мұнда тиімді технологиялар мен материалдарды қолданып, жаңғырту есебінен болатын Астананың оң жағалауында орналасқан ескі үйлердің энергия аудиті тиімді құралға айналады дейді мамандар. Бұл шынымен де таза, энергия үнемді және өзге өңірлерге үлгі қала болуға Астана үшін зор мүмкіндік береді.

Рас, көрмеге дейін құрылысы аяқталуы тиіс үшінші Жылу электр орталығының (ЖЭО) «жасыл» энергияны дамытуға қандай қатысы болатыны әзірге еш түсініксіз. Өйткені оған да көмір пайдаланылады. Яғни, экологиялық тұрғыдан тиімсіз жобалардың бірі болып қалмақ. ЖЭО-1 мен ЖЭО-2 қаланы көк түтінмен тұмшалап тұрғанын ескерсек, мүмкін, үшінші ЖЭО-ның қажетсіз екені туралы қайта ойлану керек сияқты.

Ұйымдастырушылар көрмеге қатысушыларды межеленген көлемде тарту үшін жаһандық ақпараттық саясатты да мықтап қолға алуы тиіс. Ақпараттық дәуірде ғұмыр кешіп жатқандығымыздан бұны да естен шығармаған жөн. Сондай-ақ, «ЕХРО-2017» көрмесін маркетингтік дамыту ісіне әлемдік деңгейде күш салсақ, нұр үстіне нұр. Әзірге маркетингтік жұмыстарды роликтер мен көрменің веб-сайтынан ғана байқауға болады. Міне, осы және өзге де «керектер» мен «тиістердің» жолында жауапты мекемелер мен ондағы қызметшілер терін төгіп, жанын салар болса, Алаштың абыройы асқақтаған үстіне асқақтамақ. Дәйім солай болғай [7].

Қорыта келгенде, күннен күнге дамып жатқан заманауи технологияларды тиімді пайдалану үкіметтік деңгейде қолға алынса, біздің дәстүрлі энергия көздеріне тәуелділігімізді айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік туар еді. Сонда біз қоршаған ортаны зиянды қалдықтардан қорғап қана қоймай, көптеген жұмыс орнын құрып, сатып алу қабілеттілігін арттыра аламыз. Сондықтан да біздің Тәуелсіз жас мемлекетіміз үшін ЕХРО-2017 көрмесін өткізудің маңызы өте зор. Өрбір қазақстандық біздің жеңіске жететінімізге сенеді және Көрмелердің халықаралық бюросы делегаттары оң жауап береді деген үмітте. Өйткені біз үшін жеңіс маңызды.

Әдебиет тізімі

- 1 Егемен Қазақстан №73(28012) 2013ж.
- 2 Егемен Қазақстан №69 (28008) 2013ж.
- 3 Қостанай таңы газеті № 6 2015ж.
- 4 Ақжол №11 (17699) 2013ж.
- 5 Ақжол №8 (17696) 2013ж.
- 6 Қазақ үні журналы №85 2013ж. 29 қараша.
- 7 Ақиқат №1 2013ж.

І. ЕСЕНБЕРЛИННИҢ «АЛМАС ҚЫЛЫШ» РОМАНЫ ТІЛІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛЫС ЕРЕКШЕЛІГІ

Бекбосынова А.,
филология ғылымдарының кандидаты,
қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының
доценті, ҚМПИ, Қостанай
Міркемел А.,
3 курс студенті, ҚМПИ, Қостанай

Аннотация

Гендерлік теңеулер – тіл біліміндегі жаңа құбылыс. Ғылыми мақалада жазушы І.Есенберлиннің «Алмас қылыш» романындағы гендерлік теңеулердің қолданысы қарастырылды. Мақала шығармадағы гендерлік теңеулердің мағынасын, стильдік қызметін анықтауға арналған.

Аннотация

Гендерные сравнения - это новый феномен в лингвистике. В научной статье рассматриваются гендерные сравнения в романе «Алмас қылыш» написанном Илиясом Есенберлином. В статье также рассматриваются значения и стилистические особенности гендерных сравнений в данном романе.

Abstract

Gender comparison - this is a new phenomenon in linguistics. The article discusses the gender comparisons in the roman "Almas kylysh" written by Illiyas Esenberlyn. It also discusses the meanings and stylistic features of gender comparison used in the roman.

Түйінді сөздер: *теңеу категориясы, гендер, әйел образы, ер адам образы, антонимдік теңеу.*

Ключевые слова: *категория сравнение, гендер, образ женщины, образ мужчины, антонимные сравнения.*

Key words: *category comparison, gender, the novel, the image of women, the image of men, antonymnyye comparison.*

1. Кіріспе.

«Теңеу категориясы – бүкіл бейнелеу, көркемдеу тәсілдерінің ішіндегі ең бастысы, ең пәрмендесі. Теңеу – көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктері жинақталған, дүниетанымының ұлттық өзгешеліктері бас қосқан категориялардың бірі» [1,382].

2. Материалдар мен әдістер.

Теңеулердің ішіндегі ең бір елеулісі – ер мен әйел образына байланысты туындаған теңеулер. Ғылыми тілмен айтқанда, гендерлік теңеулер.

Гендерлік теңеулер жайлы Э.Ә.Өтебаева өзінің зерттеу еңбегінде біршама айтып өтеді. Ғалымның зерттеуінше, қазақ тіл білімінде гендерлік лингвистика жаңадан қалыптасып келе жатқан тіл ғылымының бір саласы ретінде қарастырылып келеді. Қазіргі таңда әйел мен ердің алатын орны туралы түсініктер мен құндылықтар, соған байланысты стереотиптер мен әлеуметтік үрдістер өзекті мәселе болып табылады [2, 18].

Ал ғылыми тілде *гендер* – әлеуметтік мәдени категория ретінде қарастырылып жүргені белгілі. Тіл білімінде гендерлік лингвистика саласын зерттеушілер ретінде Б.Хасанұлын, Г.Мамаеваны, Г.Шоқымды және т.б. атап көрсеткен.

Г.Мамаева қазақ тіліндегі ерлер мен әйелдердің сөз қолданыстарындағы ерекшеліктерді зерттеу жұмысына арқау етсе, гендерлік стереотиптерді зерттеп жүрген Г.Шоқым ер мен әйел образын көркемдеген теңеулерді іріктеп, жүйелеп, олардың гендерлік мәнін ашып көрсетеді. Адамның жыныс ерекшелігін бейнелейтін қазақ теңеулері ұлттың тарихын, дүниетанымын, психологиясын, рухани-мәдени өмірін өз бойына сіңірген маңызды лингвомәдени бірліктер болып табылады. Мәселен, қазақ халқында жас ерекшелігі мен тұрмыстық беделіне қарай, **әйел** адамды: *қыз, бойжеткен, бикеи, келіншек, қатын, ана, шеше, апа, бәйбіше, тоқал, әже, кемпір, өгей ана, ене* т.б. десе, **ер** адамды: *жігіт, бойдақ, еркек, аға, әке, ата, шал, қарасақал, ақсақал* т.б. лингвомәдени бірліктермен сипатталатынын атап өтеді [2, 18].

Н.С.Алдашованың пайымдауынша, тіліміздегі гендерлік теңеулердің басым көпшілігі әйел бейнесін сұлулық ұғымымен, ер адам бейнесін үлкендік, ірілік ұғымымен байланыстыра сипаттап дараландырған. Теңеулерге образ болып қолданылып, әйел, ер бейнелерінен ассоциацияланатын халық ұғымындағы бейнелілік негізі – табиғат құбылыстары, төрт-түлік, аңдар мен құстар, өсімдіктер, аспан шырақтары, шаруашылық, тұрмыс, кәсіпке байланысты атаулар т.б. болса, осылардың әрқайсысы жыныс өкілдерінің гендерлік болмысын ажыратып суреттеуде өз ішінен іріктеліп келіп, сан түрлі стильдік реңк алған... Гендерлік ерекшеліктерді айқындауда теңеулер ерлер мен әйел затының образын ашуға нақты көмектеседі. Әйел образына байланысты гендерлік теңеулер туралы ғалым: «Әйел образының көркемдік әлемнің қыртыс-қабаттары, ағыс-толқындары, құпия астары мейлінше мол. Әйел сұлулығының құбылған сан-салалы сыры қазақ ұғымындағы ең қасиетті нәрселерге теңеледі, ең «сүйкімді» нәрселермен салыстырылады. Көріктеу амалдарының ішінде теңеулер әйелдің сұлулығын бейнелейтін актив тәсіл болып табылады. Сұлулық, әсіресе, әйел сұлулығын суреттеуден қазақ халқының дүниетанымын, оның өмірге көзқарасын анықтауға болады. Әйелдің сұлулығы дүниедегі ең қасиетті, қадірлі, сүйкімді заттар мен құбылыстарға теңестіріледі [3,63].

3. Талқылау.

Жазушы Илияс Есенберлиннің «Алмас қылыш» романында гендерлік теңеулер ұтымды әрі өз нақышында қолданылған. Оның ішінде – әйел адамға байланысты теңеулер. І.Есенберлиннің «Жанталас» романындағы әйел образына байланысты гендерлік теңеулердің қолданысы әйелдің бойындағы *нәзіктікті, пәктікті, сұлулықты, әдемілікті, тазалықты* суреттеуге бағытталған. Оған мына мысалдар дәлел бола алады:

1. Әбілқайырдың Маңғыт руынан алған бәйбішесінен туған он жеті жасар, **аппақ жұмыртқадай**, жастық желікті ерте бастаған жеңіл мінезді, ерке қызы **Ғайып-Жамал-Сұлтан-Бегімнің** сұлу жүзді, арыс тұлғалы Жәнібекке көңілі кеткен («Алмас қылыш», 15).

2. Сүрме қасты, **аққудай аппақ**, отыз беске, келіп қалса да, әлі де шаңқай түстей жарқыраған сұлу **Рабиу-Сұлтан-Бегім**(«Алмас қылыш», 15).

3. Және денесі **аппақ қардай**, қарақат көз сұлу **бәйбішесінің** жанында әдеттегісінен анағұрлым ұзақ жатқан («Алмас қылыш», 127).

Қазақ халқының санасында ақ түс ерекше орынға ие. Ол – пәктік пен тазалықтың, нәзіктіктің символы. Тіліміздегі әйелге арналған тұрақты теңеулердің көпшілігі де осы ақ түсті заттармен теңестіріледі. Жоғарыда берілген мысалдардағы *жұмыртқа, аққу, қар* секілді теңеулік образдар айтылған ойды нақтылай түскен.

«**Аппақ жұмыртқадай**», «**аққудай аппақ**», «**денесі аппақ қардай**» гендерлік теңеулер шығармаға экрессивтік мән үстемелейді. Қыз тәнінің сұлулығы мен тазалығын бейнелеу мақсатында қолданған. Теңеулік образ ретінде алынған – *жұмыртқа, қар, аққу* сөздері қыз денесінің аппақ екендігін терең түсінуге қызмет етіп тұр. «**Аппақ жұмыртқадай**», «**аққудай аппақ**», «**денесі аппақ қардай**» гендерлік теңеулері әйел портретінің сұлу да ажарлы *дидар жүзін* айқындау үшін қолданылып тұр.

Суреткер танымында *періште* тазалық, нәзіктік ұғымдарымен ассоциацияланады. Қаламгер туындыда әйелдің бойындағы тек қызға ғана тән пәктікті, сүйкімділікті, тән, жан тазалығын суреттеп, оқырманның сезіміне әсер ету мақсатында төмендегідей дәстүрлі теңеулерді қолданған:

1. «Адамзаттан емес, **көктегі періштеден туғандай, гүлін жарған қызғалдақтай-жадыраған сұлу** және Шығыстың әйелге деген қыспағына қарамай әкесі Ұлықбек жеті жасынан медресеге беріп, парсы, түрік, араб тілін үйреттірген («Алмас қылыш», 118).

2. Сол бір шатты сәтте әлі де он жеті жасар уылжыған қызға бергісіз осы бір **періштедей сүйкімді әйелін** Бақты-Қожа уәзірге өлтір деп тапсырғаны ойынан шығып кеткен («Алмас қылыш», 127).

3. Әбілқайырдың оң иығында отырған **Жәбірайыл періштедей**, бұрыс жолда әрдайым сақтап қалатын. («Алмас қылыш», 119).

4. Мұндай күнәға қасиетті ата-анасынан алған үлгі-ілім, тәрбиесі де, өзінің **мөлдір бұлақтай кірсіз таза жан сезімі** де оны еш уақытта да жуытпас болар («Алмас қылыш», 85).

Жәбірейіл періште сөзі әйел адамның әр кезде көмекке келіп, бұрыс жолдан сақтап, дұрыс жолға салып, Алланың ақ жолына салатын мінезін терең түсінуге қызмет етіп тұр.

Діни наным сенімдерге сенер болсақ, періште – Алланың әмірін жеткізіп тұратын құлы. Жазушы «*періштедей сүйкімді*», «*көктегі періштеден туғандай*», «*мөлдір бұлақтай кірсіз таза*» гендерлік теңеулерін әйел бойындағы пәктікті, нәзіктілікті, жұмсақтықты, жадыраңқылықты көрсету мақсатында пайдаланған. Бұл теңеулер әйел портретінің мінезін айқындай түскен.

Халқымыздың ежелден бастап-ақ қастерлеп, ерекше бір сырдың иесі деп білген табиғат байлықтарының бірі – өсімдік. Адам табиғат пен өсімдік арасындағы байланыс адамның табиғатына да өз әсерін тигізбей қоймайтынын ертеде-ақ түсінген. Әсіресе, өсімдіктің бейнесі әйел затының жан сұлулығы мен тән сұлулығына, сыртқы келбетіне тенеледі. *Сарғалдақ, қызғалдақ, раушан гүлі* секілді өсімдік атаулары – әйел бойындағы сұлулық пен ажарлылықты бейнелеудегі ең пәрменді теңеу образдары. Қаламгер І.Есенберлин де әйел затының

бойындағы көркемдікті, сөз жеткісіз әдемілікті *сарғалдақ*, *қызғалдақ* секілді теңеу образдары арқылы ассоциациялаған.

1. Алыстан-ақ бұл **әйел қалың көкпек арасындағы сарғалдақтай**, көзді тартады («Алмас қылыш», 19).

2. «Адамзаттан емес, көктегі періштеден туғандай, **гүлін жарған қызғалдақтай-жадыраған сұлу** және Шығыстың әйелге деген қыспағына қарамай әкесі Ұлықбек жеті жасынан медресеге беріп, парсы, түрік, араб тілін үйреттірген («Алмас қылыш», 118).

Сарғалдақ, қызғалдақ – қазақ халқының танымында сұлулықтың символы. «*Қалың көкпек арасындағы сарғалдақтай*», «*гүлін жарған қызғалдақтай*» теңеулері қыздың сұлулығын, әдемілігін бейнелеу мақсатында қолданылып тұр. Теңеулер әйел портретінің сұлу да ажарлы *дидар жүзін* айқындау үшін орынды қолданылған. Бұл теңеулерді қолдану арқылы суреткер романды эстетикалық жағынан байыта түскен.

Қыз көркемдігін нақтылай, дәлелдей түсетін оның ұзын кірпіктері, қиылған қасы, қарақат көздері. Осы үш белгіге қарап, қазақ халқы қыздың сұлулығын бірден байқап, тәнті болған. Жазушы өзінің «Алмас қылыш» романында «әлемдегі ең сұлу жаратылыстың» бойындағы әсемдікті көрсету үшін қарақат көзіне, ұзын кірпіктеріне ерекше мән берген.

1. **Сүрме қасты**, аққудай аппақ, отыз беске, келіп қалса да, әлі де шаңқай түстей жарқыраған сұлу Рабиу-Сұлтан-Бегім:

- Үш күрең бәйгеден келсе бірге келеді, қалса бірге қалады, – деген, **қарақаттай мөлдіреген үлкен бота көздерін найзадай ұзын кірпіктерінің** астынан хан тағындағы еріне жаудырата қадай, – тізбектеліп ұшқан қоңыр қаздай үшеуінің қатар келгені жарасымды («Алмас қылыш», 84).

2. **Аққұба** бетін күн сәулесіне шомылдырған, үлкен жаудыраған **бота көздері қарақаттай қап-қара**, оймақ ауыз, бүлдіршін еріндері тек ләззатқа ғана жаралғандай сүйкімді, қор қызынан кем емес бір сұлу... («Алмас қылыш», 111).

Жазушы «*қарақаттай мөлдіреген үлкен бота көздер*», «*найзадай ұзын кірпіктер*» деген гендерлік теңеулерді әйел адамның сұлулығын көрсету мақсатында жұмсаған. Теңеулік образ ретінде алынған *найза* сөзі кірпіктің ұзын екенін, яғни әйелдің көрікті екенін терең түсінуге қызмет етіп тұр. «*Қарақаттай мөлдіреген үлкен бота көздер*», «*найзадай ұзын кірпіктер*» деген гендерлік теңеулер әйел портретінің қасы, көзі, кірпігінің ажарлылығын сипаттай түскен. «*Найзадай ұзын кірпіктер*» деген гендерлік теңеуі – гиперболалық теңеу. Яғни, ұлғайтыла суреттеліп, контекске экспрессивтік реңк үстемелеген.

Ұлтымыздың болмысында, аққу – әсемдіктің символы. Сол себепті, сұлулық ұғымын иеленушілерді осы аққуға теңеу тегін емес екені сөзсіз.

1. Әлі де **аққудың көгілдіріндей сұлу Аққозының** бір аптаның ішінде табытқа айналғанын көріп Жаған солқылдай жылап, апасын құшақтап ағыл-тегіл болған («Алмас қылыш», 233).

Теңеулік образ ретінде алынған *аққудың көгілдірі* сөзі сұлулық мағынасын терең түсінуге қызмет етіп тұр. Теңеу әйел адамзатының *ажарлылығын, шырайлылығын, келбеттілігін, көріктілігін* бейнелеу мақсатында қолданылған.

Автордың романда әйел адамзатының сұлулығын, тазалығын, нәзіктігін көрсету мақсатында қолданған теңеулері романның тілін барынша әсерлі еткен. Адам бойына ерекше қуат беріп, оны эстетикалық жағынан әсер етуде гендерлік теңеулер ұтымды пайдаланылған.

Сонымен қатар, әйел адам образынан басқа, ер адам образына да қатысты гендерлік теңеулер тілімізде өзінің жүйелі орнын тапқан. **Ер адам образына байланысты гендерлік теңеулер** жігіттікке тән алғырлықты, батырлықты, өжеттілікті ерекшелейді. Ер адамның бойындағы батылдық, ерлік қасиеттері көбінесе не жануарлар дүниесімен, не табиғат құбылыстарымен айқындала түседі. Жігіттің қайраты, жігері, мықтылығы «*алатаудай айбат*», «*қасқырдың бөлтірігіндей*», «*қорғасындай салмақты*», «*семсердей өткір*» деген сияқты теңеулер арқылы күшейе түседі.

Ғалым Н.С.Алдашованың зерттеуінше, ер адамның гендерлік портреті:

- *дене тұлғасы*: оқтай түзі, екі иіні қақпақтай, кеудесі есіктей кең;
- *сақал-мұрты*: сақалы күректтей, айғырдың қылындай сақалы;
- *мінезі*: ердің көңілі күнмен тең, мінезі қорғасындай салмақты деп сипатталады [3,

64].

Қаламгер туындысында *қасқыр, бұқа, көкжал* секілді жануарларды теңеу образдары ретінде алып, ер адамның айбаттығын, ержүректігін, қайсарлығын арттыра түскен. *Бұқаның өз жауына деген өшпенділігі, қасқырдың өжеттілігі мен жауыздығы, өшіккен бөрінің есесін бермеуі*, осының барлығы да – суреткердің «Алмас қылыш» романында орын алып, сол жануарлар әлемі, олардың мінездері мен әрекеттері ер адам бойындағы мінез бен әрекеттерге ассоциацияланады.

1. Күйік пен Бату алыстан айбат көрсетіп, аяқтарымен жер қопарып *сүзісуге келе жатқан екі бұқа тәрізді* («Алмас қылыш», 9).

Екі бұқаны жарыстырып, бір-біріне қарама-қарсы қойса, олардың бір-біріне қарсы ұмтылып, сүзісіп, бірі жеңіске жетпей тынбайтыны анық. Жазушы Күйік пен Батудың бір-біріне деген өшпенділігін білдіру үшін және олардың бір-бірін аш қасқырдай талауға әзір екенін білдіру мақсатында *«сүзісуге келе жатқан екі бұқа тәрізді»* деген теңеуді қолданып отыр.

2. Бұрынды-соңды жұрт көзіне түспеген жас жігіттің, *қанжардай қос азу тісін* жалақтатып, қылшық жалын тікірейтіп, *тайшадай қара доңыз* қарсы ұмтылғанда, үзеңгісіне шірене тұрып сауыт бұзар жебесін қақ мандайдан қарыс сүйем кіргізіп, омақата құлатып, атаққа ілінетіні де, тағы сол саят базарында («Алмас қылыш», 17).

Қанжардың «қос жүзді үлкен пышақ» екенін ескерсек, *«қанжардай қос азу тістің»* қаншалықты үшкір екенін аңғаруға болады. Жас жігіттің қос азу тісін қанжарға теңей отыра, қаламгер оның жауына деген мықтылығын білдірмек болған.

Қасқырдың айбатты, ержүрек, қайсарлығын білдіретіндік бірліктер тілімізде баршылық. Солардың бірі – теңеулер. Нақтырақ айтқанда, гендерлік теңеулер. Қасқыр – жыртқыш аң. Оның бойынан айбаттық та, ержүректілікте табылады. Қазақ халқы кірпігінен қырау тамған жігіттерді көкжал қасқырға теңеп, оларға рух берген. Бөрінің батылдығы да ер адам бойындағы қасиетпен ассоциацияланады.

3. Жәнібек пен Керейдің құр өздері ғана емес, арттарында әрқайсысы бір түменге қолбасшы бола алар *қасқырдың бөлтірігіндей сегізден ұлдары* тұр («Алмас қылыш», 12).

4. Бұлар бір-бірін жан алқымнан ала түсер көкжал қасқыр мен арлан тазы теңдес («Алмас қылыш», 15)

Бөрі өшіккен жауына ешқашан есесін жібермеген. Сол себепті болар жазушы І.Есенберлин ер адамның айбатты өткірлігі мен батырлығын, ержүректігін көрсету мақсатында *«қасқыр», «тазы», «бөрі»* теңеулік образдарын қолданған, сол арқылы жігіттің мықтылығын айқындай түскен.

«Қасқырдың бөлтірігіндей сегізден ұлдары» гендерлік теңеуі – дәстүрлі теңеу.

Тіліміздегі шығармаларға назар аударсақ, *теңдес* сөзімен қатар келетін теңеулер өте сирек кездеседі. Сол себепті *«көкжал қасқыр мен арлан тазы теңдес»* гендерлік теңеуі – романды айшықтай түскен теңеу.

5. Қазір Әбілқайыр қиын халде, - деп болжайды ол, - Ордасының да айбары бұрынғыдай емес, жан-жағы түгел *аш қасқырдай талауға әзір жаулары* («Алмас қылыш», 28 бет).

Қасқыр тотемінің екі аты болған, біріншісі – көк бөрі, тарихи дәстүр бойынша құрметтеу, яғни тотемдік тұрғыдан қарау, екіншісі – малдың жауы, жыртқыш аң ретінде көру. Бұл жерде қаламгер қамшысынан қаны сорғалаған жауларын сол жыртқыш құстың әрекетіне, соның мінезіне балап, *«аш қасқырдай талауға әзір жаулары»* теңеулерін шебер пайдаланып отыр.

6. Азғантай мүлт кетсең, *оқыралаған өгіздей* мөңки тулап, жұртты бөліп әкеткелі тұр («Алмас қылыш», 37 бет). ОҚЫРА – сиыр малының терісінің астында өсіп жетілетін өте

зиянды сәйгел құрт, оқалақ [4, 632]. Ол құрт шыққанда өгіз ашуланып, дірілдеп, мөңкиді. Теңеу образы ретінде алынған – *өгіз* сөзі кейіпкердің ойран-топыр болып, қатты ашуланғанын суреттеп тұр.

Суреткен шығармада заттарды теңеу образы ретінде алып, олардың бойындағы қасиеттерді ер адам мінезіне балай келе, жансыз заттарды жандандыра түскен.

1. Ал **Махмед-Қожа баласы, жабылмаған ұстара тәрізді** еді, абайламасаң қолыңды алып түсуі оп-оңай («Алмас қылыш», 36).

Ұстара шаш алу үшін қолданылатын үшкір жүзді пышақ екені белгілі. Егер де ұстара жабылмаған болса, ол байқамай кесіп кетуі мүмкін немесе әртүрлі жағдайларға алып келуі мүмкін. Алдағы болар оқиға анық емес, белгісіз. Бірақ қауіп әкелері хақ. Жазушы ұстараның осы қасиетін жігіттің бойындағы қасиетпен теңеп отыр. Жігіт (яғни Махмед – Қожа баласы) тек қауіп әкеледі, оның қашан қай кезде өз айласын жүзеге асыратыны белгісіз. Осы мінезді көрсету мақсатында суреткер *«жабылмаған ұстара тәрізді»* теңеуін қолданып отыр.

2. **Қазтуған тапал, тоқты жілігінің қорғасын құйған асығындай шымыр адам** («Алмас қылыш», 48).

Гендерлік теңеудің образы ретінде алынған *асық* сөзі – этномәдени атауға ие болған зат атауы. Тоқты жілігінің асығына қорғасын құйған кезінде ол сақаға айналады. Ал сақаның өзге асықтардан ерекшелігі – асық ойнаған кезінде ауыр болғандықтан, онымен жеңіске жету оңайырақ, тиімдірек. Сол секілді жазушы барлық адамдарды асыққа теңей келе, Қазтуғанның өзгешелігін, ерекшелігін, мықтылығын көрсету мақсатында сақаға балап, *«тоқты жілігінің қорғасын құйған асығындай»* деген теңеуді пайдаланып отыр.

4. Қорытынды.

Автор гендерлік теңеулерді қолдану арқылы шығарманың тілін айшықтай түскен. Әйел образына байланысты гендерлік теңеулер әйел бойындағы нәзіктік пен сұлулықты, әдемілікті, көркемдікті, әсемдікті, пәктікті, тазалықты бейнелеу мақсатында қолданылып, «аққу», «сарғалдақ», «періште» секілді теңеу образдары арқылы айқындала түсіп, әйел адамның сыртқы және ішкі сұлулығын нақтылай түскен. Ер адам образына байланысты гендерлік теңеулер ердің бойындағы батырлықты, батылдықты, айбаттықты, өжеттікті бейнелеу мақсатында қолданып, «өгіз», «қасқыр», «бөрі», «бұқа», «асық» деген теңеулік образдар арқылы туынды тілін әсерлі ете түскен. І.Есенберлиннің «Алмас қылыш» романында гендерлік теңеулердің молынан қамтылуы, дәстүрлі теңеулермен қатар, автор тіліне ғана тән теңеулердің туындыда орын алуы – оның қайталанбас жазушы екенінің бірден-бір дәлелі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 480 б.
- 2 Өтебаева Э.Ә. Қазақ тіліндегі -дай, -дей, -тай, -тей тұлғалы теңеу мәнді тілдік бірліктердің этнотанымдық сипаты, филол. ғыл. канд. ...автореф. – Алматы, 2010. – 28 б.
- 3 Алдашова Н.С. Ер мен әйел образына қатысты гендерлік теңеулер // ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. – Алматы, 2012. – №1 (135). – 63–65 б.
- 4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дацк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 5 Илияс Есенберлин. Көшпенділер. – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2014. – 896 б.